

УДК 81'373.2:82-1

Ірина Хлисту́н

(Умань, Україна)

e-mail: irynakhlystun@meta.ua

ТРОПЕЇЗАЦІЯ ВЛАСНИХ НАЗВ У ПОЕЗІЇ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

У статті розглядаються особливості тропеїчного вживання онімної лексики в поетичних текстах Івана Світличного. Досліджено вживання онімів у ролі метафори, де поетонім виступає експресивним центром образу; метонімії, де має на меті виокремити й увиразнити об'єкт художнього зображення; порівняння, яке допомагає виразити оцінні характеристики об'єкта; перифраза, що є засобом непрямого, нетрафаретного, образного номінування; символу як засобу художнього узагальнення. Проаналізовано конотації, що актуалізуються в семантиці онімів у процесі тропеїзації.

Ключові слова: онім, власна назва, поетонім, конотація, троп, метафора, порівняння, метонімія, антономасія, перифраз, символ.

Хлисту́н І. Тропеизация имен собственных в поэзии Ивана Светличного.

В статье рассматриваются особенности художественного освоения онимной лексики в поэтических текстах Ивана Светличного. Исследуется употребление онимов в роли метафоры, где поэтоним выступает экспрессивным центром образа; метонимии, где его цель выделить и сделать более выразительным объект художественного изображения; сравнения, которое помогает выразить оценочные характеристики объекта; перифраза, являющегося средством не прямой, нетрафаретной номинации; символа как средства художественного обобщения. Проанализированы коннотации, актуализирующиеся в семантике онимов в процессе тропеизации.

Ключевые слова: оним, имя собственное, поэтоним, коннотация, троп, метафора, сравнение, метонимия, антономасия, перифраз, символ.

Khlystun I. Tropeization proper names in the poetry of Ivan Svitlychny.

In the article deals with the peculiarities of the usage of proper names of poetic texts Ivan Svitlychny. Investigated the use of proper names as a metaphor, which serves expressive center of the image; metonymy, which aims to identify and make a clear object of artistic representation; simile e that helps to express the characteristics of the object estimates; periphrasis which is a means of imaginative nomination; symbol as a means of artistic generalization. Analyzed connotations that are updated in semantics proper name in the conversion to trope.

Keywords: onym, proper name, poetonym, connotation, trope, metaphor, simile, metonymy, antonomasiya, paraphrase, symbol.

Іван Світличний – поет, перекладач, літературний критик – був духовним рушієм багатьох важливих ідей і змагань «шістдесятників», натхненником самвидаву, умів робити надбанням інших те, що відкривалося йому. Світличного його друзі вважали духовним лідером

національно-демократичного руху 60–70-х років. Він був моральним авторитетом того середовища.

«Ця поезія одверто ангажована, з чіткою соціальною адресою. Поезія логізована – в ній розвивається задана теза; вона, безперечно, дидактична – тяжіє до формули-висновку, формули-гасла, заклику. Але в українській літературі протягом усього її розвитку – від Шевченка до Стуса – така поезія завжди лишалась актуальною. То її питома характеристика, її доля, «прокляття», а водночас і своєрідність, а то й сила ... Тим-то й Світличний, маючи значно ширші й вільніші погляди на суть і роль поезії, гаряче обстоюючи право на складність і самодостатність асоціативного мислення (наприклад, у статті «У поетичному космосі»), наголошуючи «згубність публіцистики для поезії» (неопублікований начерк статті про нью-йоркську групу поетів), захоплюючись паростками нової, авангардової та модерністської лірики, сам усе ж таки лишався поетом раціонального типу. Перед нами – одверте конструювання поетичної споруди, відштовхування од фразеологізму, літературної ремінісценції, афоризму тощо і – поетичне розгортання їх» [4, с. 202–203].

Незважаючи на значний доробок митця, дослідженню поетичної творчості Івана Світличного присвячено лише окремі літературознавчі розвідки (Тарарива Л. Ю. «Сонет у контексті поетичного дискурсу І. Світличного» [5], Біловус Л. І. «Інтертекстуальність як модус новаторства (на матеріалі творчості В. Стуса та І. Світличного)» [1]) та деякі мовознавчі праці (Ю. І. Браїлко «Конфесійна лексика у творчості українських поетів 60–80-х років ХХ століття (семантико-стилістичний аспект)» [2], Гоца Е. Д. «Лексико-фразеологічні засоби експресивності поетичної збірки І. Світличного «У мене – тільки слово» [3]).

Вивчення ж особливостей функціонування ономастичної лексики в поезії цього автора не велося. Тому метою нашої статті є дослідити семантико-функціональні особливості власних назв, що вживаються в ролі тропів, у поетичній мові Івана Світличного.

Власні назви як важливий компонент художнього тексту є і виразниками особливостей авторського бачення, і способом відбиття навколишньої дійсності у змодельованому автором поетичному світі, і засобом художньо-естетичного впливу на читача. У поетичному мовленні найвиразнішими функціями онімів є образна, експресивна, що виявляється у *тропах* – словах, ужитих у переносному, образному значенні, але не в словниковому, а в такому, що визначається тільки відповідним контекстом.

Для поетичної творчості Івана Світличного характерне вживання онімів у ролі метафори, метонімії, порівняння, символу, перифраза. Аналізу такого вживання власних назв у творах поета і присвячено статтю.

Найчастіше в поезії досліджуваного автора поетоніми виступають у ролі метафори: *Вітчизна – це не хтось і десь, / Я – теж Вітчизна* (Т, с. 40). Здебільшого такими є антропоніми – назви відомих історичних осіб, напр. митців, які уособлюють власну творчість, її найкращі вияви: *Все життя – кантата, все – органний Бах* (Т, с. 121); або ж, навпаки, негативні, як-от онім *Шекспір* уособлює штучність, театральність життя: *Допоки гратися в Шекспіра? / Зіграйте ще самих себе. / Шекспір! Велике він цабе!* (Т, с. 78).

Також багато антропонімів, що є іменуваннями персонажів літературних чи кінематографічних творів, метафоризується: *Який є сенс в рефлексіях дилеми: / «Що я Гекубі? Що мені Гекуба?» / Гекуб твалтують – ось конечна суть. / А ви про що, шановні? Про красу? / Отелло душить Дездемону. / Хрипить приречена. Фінал. / А глядачі – пасив, загал. / Їм смерть – як проповідь з амвону* (Т, с. 76); *Ми граєм / Життя, що править Фантомас, / І ампуа не вибираєм, / Із раю в рай же потрапляєм. / Комедія готових маск!* (Т, с. 108).

Як митець, який часто звертається до релігійних тем, Іван Світличний уживає й іменування біблійних персонажів для вираження різних морально-етичних проблем суспільства: *А добрих Богородилив / У рай. І добре, що не всує / Адамові (нехай царствує) / Бог Єву витворив з ребра* (Т, с. 72).

Іноді конотація такого антропоніма відрізняється від загальноприйнятої. Так, персоніфікація неістоти, іменованої апелятивом, супроводжується номінуванням її антропонімом, що приписує уособленому образу якості відповідної особи: *Осінній вітер – хитрий Каїн – / У лісі шастає, мов лис* (УМТС, с. 92).

У творах поета чимало місця займає тема Бога, тому й теоніми досить часто переосмислюються, уживаються в ролі метафор: *Вожді, і фюрери, і дуче, / І ветхі деньми королі, / І кормчі людства, вчителі / Всеможні, мудрі, всевидючі / (Повпреди Бога на землі!), / По душах потоптом ідучи, / Мільйони чавлять і чавучать* (Т, с. 111), зокрема і включені в метафоричний контекст, що є, по суті, розгорнутою, розвинутою метафорою, ґрунтується навколо свого експресивного центру – слова чи словосполучення, – в якому концентрується його образна експресія: *Твори молитву, свічку став, / Тавруй крамолу, як коросту. / Все піст і послух, піст і послух, / Повздержливість і чистота / Старої діви. Шлях питимий – / З вериг, та схим, та епітимій. / Із Богом в піжмурки не грай* (Т, с. 70); *В руках Творця всі люди – глина, / А він із глини, мов гончар, / Шедеври ліпить. Бог і цар!* (Т, с. 73).

Відповідно й інші власні назви, пов'язані з релігійною тематикою, які символізують значущі етичні поняття, у поезії Івана Світличного метафоризуються: *Богів нема. Самі ікони / Сторожа догм, синедріон /*

Закув **Святе Письмо** в канон. / Самі попи вже б'ють поклони (Т, 68); Будні – високосні. Кожен день – **Великдень** (Т, с. 121). Зокрема, топонім **Голгофа** в поета визначає найширшу палітру значень – від позитивних до негативних: *Трудний він і тернистий, шлях на Голгофу слави* (Т, с. 157); *Що ми чиним, братове? Невже навіжені ми, / Що в чаду словоблудства і самообмов / Убиваєм в собі ненароджених геніїв, / На Голгофі цинізму твалтуєм любов?* (Т, с. 135).

У поетичних творах Івана Світличного виявляють активність ономастичні порівняння. Найбільше з них таких, в основі яких лежать узуальні (загальнономовні) конотації онімів: *Стою – як мати народила: / Без трусиків, без панталон, / Точнісінько, як Аполлон / Безличний. <...>Шмон є шмон* (Т, с. 19); *Як покаянна Магдаліна, / Сам виверни гниле нутро, / Сам випечи на нім тавро, / Щоб до десятого коліна / Пекло, сам душу за ребро / На гак, щоб каялась, розтлінна, / Вчепи, хай публіка голінна / Волає ревно: «Згинь, маро!»* (Т, с. 43).

Порівняння, в основі яких лежать оказіональні, тобто індивідуально-авторські, конотації онімів, менш властиві стилю поета: *«Краса, сестра з мінливими очима, / Як давній Янус»*. *Скурва твар сестра / Твоя, Бояне. Скурва і причинна* (Т, с. 154).

Щодо використання різних груп власних назв, то Іван Світличний використовує у складі порівнянь антропоніми, топоніми, міфоніми та інші оніми. Так, як засіб оцінки людських якостей автор уживає іменування відомих історичних осіб або біблійні оніми: *Стою, ніби Дант у пеклі, стою – непорушна скеля* (Т, с. 161); *Маєстро – прекрасний. Профіль орла – як у Мікеланджело* (Т, с. 161); *Як покаянна Магдаліна, / Сам виверни гниле нутро, / Сам випечи на нім тавро, / Щоб до десятого коліна / Пекло, сам душу за ребро / На гак, щоб каялась, розтлінна, / Вчепи, хай публіка голінна / Волає ревно: «Згинь, маро!»* (Т, с. 43).

Топонім **Голгофа**, яким доволі часто послуговується поет, наявний і у складі порівнянь, де вживається із традиційним значенням – 'страждання': *Молімось, браття-атеїсти, / За наших славних Ярославн. / Круту їм долю Бог послав: / Мов на Голгофу, мов на вістрі, / Крізь твалт ганьби, крізь глум ослав / Ідуть – княгині, йдуть – пречисті, / Ідуть ... А хто шляхи тернисті / Їм килимами вистилав?* (Т, с. 58); *Хіба не можна без Вандеї? / Щоб трупом слався шлях в Едем? / У рай, як на Голгофу, йдем* (Т, с. 104).

Поетоніми на релігійну тематику – теоніми і хрононіми як назви релігійних свят уособлюють найкращі якості, поняття: *Тільки й свята того – пошта, та чому, чому / Не доходять ненаписані листи? / Ми чекаєм їх, як Бога, як Великодня, / Тільки хто їм білий світ занастив?* (Т, с. 134).

У творах Івана Світличного можна спостерігати найчастіше такий вид ономастичної метонімії, коли ім'я діяча переходить на продукт його

діяльності. Так, імена відомих письменників, композиторів і художників уживаються на позначення їхніх творів, іноді – імена вчених замість їх наукових теорій: *Князівська багряниця Пуці. / Черлена з синім акварель. / Богує буйний Рафаель!* (УМТС, с. 94); *Чорне сонце встає футболом, / А його по мармизі – бутсом. / І самотньо-самотньо йому, хоч плач, / Ніже слова людського – / Вінграновський, Костенко, Драч ... / І нікого, нікого ...* (Т, с. 145); *Та взорі над тобою і мною, / Як грядущих віків повперед, / Оповитий віків таїною / Архімед! / Гей! Владуці! Карателі! / Та й скептики без страху й докору. / А ідіть ви всі до стоматері. / Бо, ви чуєте? – Є вона все-таки, / Точка опору!* (Т, с. 150).

Власні назви в ролі антономазії як одного з різновидів метонімії в поезії Івана Світличного – це переважно антропоніми, що можуть уживатися замість назви виду діяльності людини, напр., **Боян** – поет: *А тих, кого в Сибір, на Колиму, / Як в прірву, гнали, хто поліг костями, / Тих пом'янути не було кому. / Про них Боян неложними устами / Мовчав, немов заціпило йому ...* (Т, с. 152); назви особи за родинною спорідненістю, напр., **Лада** – дружина: *А в мене Лада – дай Бог іншим!* (Т, с. 62); як оцінна характеристика людини: *А вони – Хоми невірні, / А вони – не хочуть, / І не буде з них прямої* (Т, с. 145).

Власні назви, наділені багатими конотаціями, несуть на собі знак певних реальних чи вигаданих подій або взаємозв'язків реалій, тому закріплення такої знаковості за семантикою цих онімів може перетворювати їх на символи.

У поезії Івана Світличного виокремлюємо значущі для української історії, культури оніми – їх можна назвати національними: *Ідем у Київ, як прочани, / Крізь нетрі, безбач, крадькома. / А вождь – язичник, і дарма / До схими нехриста привчали* (Т, с. 31); *Руйновище снігів і льоду / Враз перекинулось на воду / І ходу, ходу до Дніпра* (Т, с. 90); *І син гармонії, Митуса, / (Хіба він хоче? мусить! мусить!) / Міняє ліру на багнет, / Щоб люту-суджених до страти, / Синів Боянових карати. / Він, син гармонії, поет* (Т, с. 79); *Він – син гармонії, Боян. / В його космічному оркестрі / Мужіють русичі, воскреслі / Із недословлених слов'ян* (Т, с. 86).

Негативними символами радянського режиму стають топоніми – назви місць ув'язнення за політичну «антидержавну» діяльність: *І Ти [В. Стус], на проби й гарт готов, / Крізь всі Мордовії й Сибіри / Нестимеш гордо світло віри / В свою незражену любов* (УМТС, с. 56); *Слідчому здається, що для мого здоров'я / Над усі краї і всі материки / Серцю наймиліша трудова Мордовія, / А мені здається – нав-на-ки* (Т, с. 137); *А тих, кого в Сибір, на Колиму, / Як в прірву, гнали, хто поліг костями, / Тих пом'янути не було кому* (Т, с. 152); *Коли ж ліси вирубують на дрова, / Здоровий глузд в Сибір не занесе* (Т, с. 153).

Значну частину онімів-символів у творах поета становлять міжнаціональні, міжкультурні, що є надбанням світової культурної спадщини.

Це імена відомих історичних осіб, передусім митців, що символізують творчість, мистецтво: *Й зоря достойністю Венери / Над телевежею зійшла. / А потім – друга ... п'ята ... сота / Хорали Баха! На висотах, / На рівні Божих партитур! / А поміж нами ліг облогом / Забутий сферами і Богом / Облуплений тюремний мур* (Т, с. 23).

Та найбільшу групу міжкультурних онімів-символів становлять топоніми біблійного й античного походження. Так, поетонім **Голгофа**, широко представлений у світовій культурі, І. Світличний часто вживає як символ випробування, страждання: *Шлях – крутий, грудастий, та – не на Голгофу ...* (Т, с. 121).

Неодноразово використовує поет і топонім **Парнас** як символ мистецтва, поезії: *Шумить кастальське джерело. / Канони дихають на ладан. / На зло Афінам і Палладам / Розлило, залило, знесло / Всі рими, ритми, цикли, строфи. / Парнас – на грані катастрофи, / Стихія ж не тверезіє. / Нуртує вир, натхненням п'яний. / Верлібри! Вільні громадяни / Республіки Поезія!* (УМТС, с. 82); *Парнас! І що ті шмони й допит? / Не вірю в будень, побут, клопіт – / В мізерію, дрібнішу тлі. / Вищує суєтна тривога. / І в небесах я бачу Бога / І Боже слово на землі* (УМТС, с. 34).

Ще один античний топонім – **Олімп** – символізує славу, багатство, успіх: *Не густо між Боянами героїв. / Сердеги, пруть юрмою на Олімп / По мед гречаний і гречаний запах, / За мідну бляху, за жерстяний німб / Міняють сонце в золотих крапах* (Т, с. 153); *Я вас – на Олімпі слави всіх знаючи поіменно ...* (Т, с. 161).

У поезії Івана Світличного доволі часто вжито перифрази, але з онімним компонентом – дещо менше. Переважно це вислови, що становлять непряме найменування виду діяльності людини і водночас її оцінку. Так, перифраз сини **Бояна** має значення ‘поети’, але в піднесеному тоні: *І син гармонії, Митуса, / (Хіба він хоче? мусить! мусить!) / Міняє ліру на багнет, / Щоб люто-суджених до страти, / Синів Боянових карати. / Він, син гармонії, поет* (Т, с. 79). Так само *улюбленець Мельпомени* – ‘людина, яка займається театральною діяльністю’, ‘актор’, але в поезії – ‘режисер’: – *Я Курбас (казали: геній, улюбленець Мельпомени, / Творець – чародій Мазайлів, в країні Малахія – маг)* (Т, с. 161); інші два перифрази – *чародій Мазайлів і в країні Малахія – маг* – відсилають до п'єс, постановку яких здійснював режисер.

Ще в одному творі Іван Світличний використовує перифраз для вираження звинувачення поетів, лояльних до радянського тоталітарного режиму: *Криваві вандали – Гомери червоної Воркути!* (Т, с. 158).

Власні назви як важливий компонент художнього тексту є і виразниками особливостей авторського бачення, і способом відбиття навколишньої дійсності у змодельованому автором поетичному світі, і засобом художньо-естетичного впливу на читача. У поетичному мовленні Івана Світличного найвиразнішими функціями онімів є образна, експресивна, що виявляється у тропях: метафорі, метонімії, порівнянні, перифразі. Зокрема, поетонім у складі метафори завжди виступає експресивним центром, організовує її зміст; ономастичні порівняння в поетичних текстах Івана Світличного – явище поширене, яке допомагає виразити оцінні характеристики об'єкта, підкреслити емотивність, виразність образу; ономастична метонімія покликана виокремити, увиразнити об'єкти художнього зображення; роль ономастичної лексики із символічним значенням у поетичному мовленні Івана Світличного надзвичайно висока, бо дозволяє поетові піднятися на високий рівень художнього узагальнення; ономастичний перифраз у творчості є не лише засобом непрямого, нетрафаретного, образного номінування, а передусім виявляє ставлення до об'єкта художньої номінації, дає йому оцінку.

Отже, ономастикон поетичної мови Івана Світличного надзвичайно різноманітний і багатий не лише кількісно, а й функціонально, бо кожна власна назва є незамінним компонентом художнього тексту і виконує широкий спектр ролей, зумовлених художніми завданнями.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Т – Світличний І. Твори: Поезії, переклади, публіцистика [Електронний ресурс] / Іван Світличний. – Електрон. книж. – 2012. – Режим доступу: 250 http://shron.chtyvo.org.ua/Svitlychnyi_Ivan/Tvory_poezii_pereklady_publitsystyka.pdf, вільний. – Загол. з екрана. – Мова укр.

УМТС – Світличний І. У мене – тільки слово [Текст] / І. О. Світличний. –Х. : Фоліо, 1994. – 431 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Біловус, Л. І. Інтертекстуальність як модус новаторства (на матеріалі творчості В. Стуса та І. Світличного) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / Л. І. Біловус. – Тернопіль, 2003. – 18 с.
2. Браїлко, Ю. І. Конфесійна лексика у творчості українських поетів 60–80-х років ХХ століття (семантико-стилістичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ю. І. Браїлко. – К., 2005. – 20 с.
3. Гоца, Е. Д. Лексико-фразеологічні засоби експресивності поетичної збірки І. Світличного «У мене – тільки слово» / Е. Д. Гоца // Дослідження з лексикології і граматики української мови : збірник наукових праць. Вип. 13 / за ред. А. М. Поповського. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 121–128.

4. Історія української літератури ХХ століття : навч. посібник. У двох книгах. Книга друга. Частина друга (1960–1990-ті роки) / за редакцією чл.-кор. НАН України В. Г. Дончика. – К. : «Либідь», 1995. – 510 с.
5. Тарарива, Л. Ю. Сонет у контексті поетичного дискурсу І. Світличного [Електронний ресурс] / Л. Ю. Тарарива // Режим доступу: http://www.confcontact.com/2008oktInet_tezi/fl_tarariva.php.

Стаття надійшла 08.10.2016 року